



**رویکرد اسلامی به
مراحل تحول دین داری
تولد تا هجده سالگی**

محمود نوذری

پاییز ۱۴۰۰

نوذری، محمود، ۱۳۳۸ -
رویکرد اسلامی به مراحل تحول دین‌داری؛ تولد تا هجده سالگی / محمود نوذری. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ دانشگاه
فرهنگیان، انتشارات، ۱۴۰۰.
۳۷۰ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۸۵: علوم تربیتی؛ ۵۹)
ISBN: 978-600-298-360-2
بها: ۶۴۵۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه. ص. [۳۳۹] - ۳۴۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. دینداری -- نمونه‌پژوهی. ۲. Religiousness -- Case studies. ۳. زندگی مذهبی (اسلام) -- نمونه‌پژوهی.
۴. Religious life -- Islam -- Case studies. ۵. نوجوانان -- ایران -- نگرش‌ها -- نمونه‌پژوهی.
۶. Teenagers -- Iran -- Attitudes -- Case studies. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. دانشگاه فرهنگیان.
انتشارات. ج. عنوان.
BP۲۱۶/۵
۲۹۷/۷۲
شماره کتابشناسی ملی
۸۴۸۱۱۶۳



رویکرد اسلامی به مراحل تحول دین‌داری؛ تولد تا هجده سالگی

مؤلف: محمود نوذری (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه فرهنگیان

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۰

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۶۴۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۰۹۰۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۰۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن ناشران

نیاز گسترده دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شوند و افزون بر ارتقای کمی و کیفی منابع درسی و جلوگیری از دوباره‌کاری، گامی در مسیر تولید دانش‌های مربوطه برداشته شود.

به همین منظور دانشگاه فرهنگیان و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه اقدام به عقد قرارداد مشترکی جهت تولید هشت عنوان کتاب درسی از مجموعه عناوین دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان نمود. کتاب حاضر پنجمین اثر مشترک از این مجموعه است که تحت عنوان رویکرد اسلامی به مراحل تحول دین‌داری تولد تا هجده سالگی به جامعه علمی کشور عرضه می‌گردد.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

این کتاب به‌عنوان منبع درسی برای دروس مبانی آموزش دین و تربیت اسلامی کودک و نوجوان تدوین شده است.

دانشگاه فرهنگیان

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

برنام آنگ فکرت آموخت تابنده ای صلح تربیت نماییم

پیشگفتار

همکاری دانشگاه فرهنگیان و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به صورت رسمی با انعقاد تفاهم نامه همکاری علمی بین دو مرکز از سال ۱۳۹۴ آغاز شد. انگیزه اولیه همکاری ناظر به زمینه سازی برای تحقق دو تبصره ذیل ماده ۲۳ اساسنامه دانشگاه فرهنگیان بود که در تبصره ۱ آن آمده است که برنامه های آموزشی، پژوهشی و تربیتی دانشگاه مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی و متناسب با نیازهای «وزارت آموزش و پرورش» با توجه به اهداف مندرج در ماده ۲ این اساسنامه، توسط دانشگاه تهیه و به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای تصویب ارسال خواهد شد. در تبصره دو به این مطلب اشاره شده که با توجه به اهداف تربیتی دانشگاه حداقل تعداد ۳۵ واحد درسی در دو سال اول تمام رشته ها، مشتمل بر دروس معارف دینی و تعلیم و تربیت اسلامی می باشد.

در این راستا همکاری در تدوین عناوین و سرفصل های درسی مرتبط با تعلیم و تربیت اسلامی و نیز تألیف کتاب برای دروس هشت گانه تعلیم و تربیت اسلامی (۱۹ واحد درسی اختصاصی دانشگاه فرهنگیان) و برنامه دانش افزایی اساتید دروس مذکور در دستور کار قرار گرفت. در ادامه نیز همکاری در زمینه سازی برای استقرار و فعالیت پژوهشکده تعلیم و تربیت اسلامی (در قالب دبیرخانه دروس تعلیم و تربیت اسلامی و کتابخانه تخصصی تعلیم و تربیت اسلامی) استمرار یافت و تاکنون پروژه های متعددی برای دانشگاه فرهنگیان انجام داده است که به برخی از آنها در اینجا اشاره می شود:

۱. راه اندازی کارگروه تولید و تأمین محتوای دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان؛

۲. تهیه و چاپ کتابچه راهنمای منابع دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان (ویرایش نخست و دوم)؛
 ۳. تهیه و تدوین برنامه راهبردی تأسیس پژوهشکده تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان؛
 ۴. تدوین برنامه علمی و اجرایی گروه مطالعات بنیادین و نظری پژوهشکده تعلیم و تربیت اسلامی؛
 ۵. برگزاری دوره‌های توانمندسازی مدرسان و تربیت اساتید دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان؛
 ۶. زمینه‌سازی و عقد تفاهم‌نامه جامع همکاری دانشگاه فرهنگیان و حوزه‌های علمیه در راستای دستیابی به اهداف مشترک در حوزه تعلیم و تربیت و نشر معارف اسلام ناب و مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام)؛
 ۷. تهیه ضوابط برنامه‌ریزی آموزشی دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان؛
 ۸. اجرای پروژه «وضعیت‌سنجی و نیازسنجی از وضع موجود مدرسان دروس تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان»؛
 ۹. طراحی «آمایش ملی در سراسر پردیس‌ها» به منظور گردآوری «بانک اطلاعات جامع مدرسان دروس تعلیم و تربیت اسلامی»؛
 ۱۰. طراحی و راه‌اندازی کتابخانه تخصصی تربیت اسلامی دانشگاه فرهنگیان؛
 ۱۱. تولید محتوای الکترونیکی پشتیبان و همچنین محتوای کمک‌آموزشی برای مدرسان دروس تعلیم و تربیت؛
 ۱۲. تألیف کتاب‌های ۱. تربیت دینی کودک و نوجوان؛ ۲. چالش‌های تربیت اسلامی؛ ۳. اخلاق معلمی از دیدگاه اسلام؛ ۴. تجارب مدارس اسلامی معاصر؛ ۵. مراحل تحول دین‌داری؛ ۶. فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی؛ ۷. فلسفه تربیت رسمی و عمومی در جمهوری اسلامی ایران؛ ۸. سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم‌السلام).
- در پایان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه لازم می‌داند از رئیس و معاون پژوهشی دانشگاه فرهنگیان آقایان دکتر حسین خنیفر و علی باقر طاهری‌نیا، دکتر اسماعیل اولی، مدیر پشتیبانی و تولید علم بومی، دکتر سید صاحب موسوی، رئیس گروه تألیف کتب دانشگاهی، دکتر حسن محمدپور، مدیریت امور پردیس‌های قم و حجت‌الاسلام دکتر سیدنقی موسوی بابت همکاری مجدانه در اجرای قرارداد مشترک سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

دبیاچه..... ۱

بخش اول: کلیات: مسئله پژوهش، پیشینه، روش شناسی

فصل اول: کلیات

۱. طرح مسئله..... ۹
۲. موضوع، تعریف و اهداف روان‌شناسی تحول دین‌داری..... ۱۴
۳. تحلیل مفهوم تحول و تحول دین‌داری..... ۱۶
۴. تعریف دین..... ۱۸
۵. تعریف دین‌داری..... ۱۹
۶. چبستی نظریه اسلامی..... ۲۰
۷. پیشینه نظریه‌پردازی در قلمرو تحول دین‌داری..... ۲۱
- ۷-۱. نظریه‌پردازی در دوره معاصر..... ۲۱
- ۷-۲. نظریه‌پردازی در سنت اسلامی و نقد آن برای ساخت نظریه تجربی..... ۲۲
۸. مراحل تحول در گستره زندگی و مفهوم‌شناسی مرحله..... ۲۶
۹. رویکرد و طرح کتاب..... ۲۷
- ۹-۱. جهت‌گیری‌ها..... ۲۷
- ۹-۲. سازماندهی کتاب..... ۲۹

فصل دوم: روش و روش شناسی پژوهش

- مقدمه..... ۳۱
۱. روش، فرایند و ساختار انجام پژوهش..... ۳۲
۲. روش‌شناسی ساخت نظریه اسلامی تحول دین‌داری..... ۳۶

۳۹.....	۱-۲. مفاهیم کلیدی و اصول ساخت الگوی روش شناختی پیشینی
۳۹.....	الف) الگوی روش شناختی
۳۹.....	ب) انواع مسائل در الگوی روش شناختی
۴۰.....	ج) الگوی روش شناختی پیشینی و پسینی
۴۰.....	د) الگوی روش شناختی عام و خاص
۴۰.....	ه) مفروضات ساخت الگوی پیشینی
۴۱.....	۲-۲. مروری بر پیشینه الگوهای روش شناختی در مطالعات روان شناختی تحول دین داری
۴۱.....	الف) پیروی از الگوهای رایج (اثباتی، تفسیری-ترکیبی)
۴۱.....	ب) الگوی روش شناختی مسیحی تحول دین داری
۴۲.....	ج) الگوی یکپارچه مطالعه تحول دین داری
۴۲.....	د) الگوی بررسی تحول دین داری به عنوان یکی از صور تحول معنوی
۴۳.....	نتیجه گیری
۴۳.....	۳-۲. دیدگاه برگزیده: الگوی روش شناختی کل نگر و چندرشته‌ای حکمت بنیاد
۴۴.....	۲-۳-۱. دین داری به منزله هستی ارادی
۴۵.....	۲-۳-۲. فرایند کنشگری انسان در ساخت هستی‌های ارادی و دلالت‌های آن برای اجرای پژوهش
۵۰.....	۲-۳-۳. دین و امر متحول شونده در فرایند تحول: دین داری یا معنویت
۵۰.....	۲-۳-۴. نظریه روان شناختی تحولی مناسب برای اجرای پژوهش تحول دین داری
۵۳.....	۲-۳-۵. منابع معرفتی معتبر و روش بهره‌برداری از آنها در ساخت نظریه تجربی
۵۶.....	۲-۳-۶. تفاوت روش بهره‌برداری از گزاره‌های دینی در کشف فقهی و روان شناختی
۵۹.....	نتیجه‌گیری

بخش دوم: مبانی تحول دین داری: مبانی انسان شناختی، مبانی دین شناختی

فصل سوم: مبانی انسان شناختی

۶۵.....	مقدمه
۶۶.....	۱. مبانی هستی شناختی و انسان شناختی
۶۷.....	۱-۱. ساختار توحیدی هستی
۶۸.....	۱-۲. ساختار توحیدی انسان
۶۹.....	۱-۳. ساختار فطری، خلاق و اکتسابی انسان جهت نیل به هدف آفرینش
۷۲.....	۱-۳-۱. فطرت به معنای معرفت و گرایشی حضوری و ناآگاهانه یا نیمه آگاهانه نسبت به خدا
۷۳.....	۱-۳-۲. فطرت به منزله عامل برانگیزاننده انسان به سوی طلب کمال بی‌نهایت
۷۴.....	۱-۳-۳. فطرت به منزله کنشی انفعالی در انسان
۷۵.....	۱-۳-۴. فطرت به منزله گرایشی بالفعل در شیوه عقل‌ورزی نظری (عقل در مقام شناخت واقعیات)
۷۵.....	۱-۳-۵. فطرت به منزله گرایشی بالفعل در شیوه عقل‌ورزی کاربردی (عقل در مقام رفع نیاز)
۷۷.....	۲. واقعیت در حال تغییر در فرایند تحول انسان

۸۰	۱-۲. واقعیت در حال تغییر در نگاه تحلیلی.....
۸۰	۱-۱-۲. بعد ساختاری.....
۸۱	۲-۱-۲. بُعد انگیزشی.....
۸۲	۲-۲. واقعیت در حال تغییر در نگاه ترکیبی.....
۸۳	۳. چگونگی تحول انسان.....
۸۳	۱-۳. فرایند عقل‌ورزی به‌منزله عامل اساسی تحول انسان.....
۸۷	۲-۳. رابطه عقل‌ورزی و سایر عوامل.....
۸۹	۳-۳. مراحل تحول انسان.....
۹۰	۱-۳-۳. ملاک مرحله‌بندی عمر.....
۹۱	۲-۳-۳. مرحله‌بندی زندگی انسان از تولد تا پیری.....
۹۶	۴. انگیزه اصلی تحول در انسان.....
۹۸	نتیجه‌گیری.....

فصل چهارم: مبانی دین‌شناختی

۱۰۱	مقدمه.....
۱۰۳	۱. چیستی دین‌داری.....
۱۰۴	۱-۱. مفهوم‌شناسی دین‌داری در کاوش‌های روان‌شناختی معاصر.....
۱۰۶	۱-۱-۱. تعریف برحسب محتوای شخصی یا اجتماعی دین‌داری.....
۱۰۷	۱-۱-۲. تعریف برحسب کارکرد شخصی یا اجتماعی دین‌داری.....
۱۰۷	۱-۱-۳. تعریف برحسب هر دو جنبه محتوایی و کارکردی دین‌داری.....
۱۰۸	۱-۱-۴. تعریف برحسب ریشه لغوی دین‌داری.....
۱۰۸	۱-۱-۵. تعریف بُعدمند و منطقی.....
۱۰۸	۱-۱-۶. تعریف هستی‌شناسانه.....
۱۰۹	نتیجه‌گیری.....
۱۱۰	۲-۱. چیستی دین‌داری در فلسفه متعالیه: رویکردی هستی‌شناسانه.....
۱۱۱	۱-۲-۱. دین‌داری به‌منزله هستی ارادی.....
۱۱۲	۲-۲-۱. دین‌داری به‌منزله سازه‌ای بسیط و ذوابعاد.....
۱۱۳	۳-۲-۱. دین‌داری به‌منزله امری فطری.....
۱۱۷	۴-۲-۱. دین‌داری به‌عنوان محصول تعامل گرایش‌های فطری و مفاد گزاره‌های دینی.....
۱۱۷	۵-۲-۱. دین‌داری به‌عنوان محصول تعامل نیروهای فطری، گزاره‌های دینی و عوامل اجتماعی.....
۱۱۷	۶-۲-۱. سلامت فطرت شرط اساسی تحقق دین‌داری در فرایند تعامل نیروهای فطری و دین و عوامل اجتماعی.....
۱۲۱	۲. ابعاد دین‌داری.....
۱۲۲	۱-۲. بعد شناخت دینی.....
۱۲۳	۲-۲. احساس دینی.....

۱۲۴.....	۲-۳. بعد مناسکی.....
۱۲۴.....	۲-۴. بعد ساماندهی دین‌داری به زندگی انسان.....
۱۲۵.....	۲-۵. بعد دانش دینی.....
۱۲۵.....	۳. ریشه‌های اولیه دین‌داری.....
۱۲۶.....	۴. مرحله پایانی تحول دین‌داری (غایت تحول دین‌داری).....
۱۲۷.....	۴-۱. توصیف نقطه آرمانی تحول دین‌داری.....
۱۲۷.....	۴-۲. سبک زندگی آرمانی.....
۱۲۸.....	۵. مفهوم‌شناسی تحول دین‌داری.....
۱۲۹.....	نتیجه‌گیری.....

بخش سوم: مراحل تحول دین‌داری: تولد تا پایان نوجوانی

۱۳۵.....	مقدمه.....
----------	------------

فصل پنجم: شکل‌گیری ریشه‌های اولیه دین‌داری (تولد تا ۲ سالگی)

۱۴۲.....	۱. شکل‌گیری ریشه‌های اولیه دین‌داری: نظریه‌های معاصر تحول دین‌داری.....
۱۴۲.....	۱-۱. دیدگاه فولر.....
۱۴۵.....	۱-۲. دیدگاه کرک‌پاتریک.....
۱۴۸.....	۱-۳. دیدگاه اریکسون.....
۱۴۹.....	۱-۴. دیدگاه استفانز.....
۱۴۹.....	نتیجه‌گیری.....
۱۵۰.....	۲. شکل‌گیری مبانی و ریشه‌های اولیه دین‌داری؛ رویکرد اسلامی.....
۱۵۱.....	۲-۱. ظرفیت‌شناسی سازمان روانی کودک در شکل‌دهی به مبانی و ریشه‌های اولیه دین‌داری.....
۱۵۱.....	۲-۱-۱. سرمایه‌های اولیه سرمایه‌های شناختی، گرایشی و کنشی کودک.....
۱۵۴.....	۲-۱-۲. فرایند تغییرات تحولی در سرمایه‌های اولیه شناختی، گرایشی و کنشی کودک.....
۱۵۹.....	۲-۲. تبیین شکل‌گیری ریشه‌های اولیه دین‌داری در تعامل عوامل درونی و بیرونی.....
۱۶۰.....	۲-۲-۱. توانایی درونی‌سازی پایه‌های اولیه برخی احساسات دینی.....
۱۶۱.....	الف) روایات ناظر به محبت کردن.....
۱۶۲.....	ب) روایات ناظر به عدم واکنش تند در برابر رفتار نامطلوب کودک.....
۱۶۳.....	ج) روایات ناظر به سرعت در پاسخ‌گویی به نیازهای کودک.....
۱۶۴.....	۲-۲-۲. توانایی ساخت پایه‌های اولیه اقرار به توحید و رسالت پیامبر (ایمان).....
۱۶۶.....	۲-۲-۳. امکان توانمندسازی عوامل کسب دین‌داری و نیل به سعادت.....
۱۶۷.....	۲-۳. ثبت و ضبط آثار تعامل والدین در نظام روانی کودک و تأثیرگذاری آن بر دین‌داری در آینده.....
۱۶۸.....	۲-۴. شباهت و تفاوت‌ها دو رویکرد در تبیین تحول دین‌داری.....
۱۷۱.....	نتیجه‌گیری.....

فصل ششم: تحول دین‌داری در کودکی دوم (۲ تا ۷ سالگی)

۱۷۳	مقدمه
۱۷۴	۱. شکل‌گیری دین‌داری و تحول در آن در کودکی دوم؛ نظریه‌های روان‌شناختی معاصر
۱۷۴	۱-۱. رویکردهای‌های شناختی
۱۷۶	۲-۱. بنیان‌های نظری
۱۷۶	۱-۲-۱. بنیان‌های معنویت و دین‌شناختی
۱۷۸	۲-۲-۱. بنیان‌های روان‌شناختی
۱۸۲	۳-۱. ظرفیت‌شناسی کودک برای درک خدا، روح، حیات پس از مرگ و مناسک دینی
۱۸۲	۱-۳-۱. ظرفیت‌شناسی کودک برای درک خدا
۱۸۳	۲-۳-۱. ظرفیت‌شناسی کودک برای درک روح و حیات پس از مرگ
۱۸۶	۳-۳-۱. ظرفیت‌شناسی کودک برای درک مناسک و اعمال دینی
۱۸۶	۴-۳-۱. تأثیر متقابل عوامل فرهنگی، عوامل شناختی و تمایلات فردی بر تحول معنوی
۱۸۸	۴-۱. رویکردهای عاطفی
۱۸۹	۱-۴-۱. نظریه‌های روان‌تحلیل‌گری و چگونگی تحول در خداپنداره
۱۹۰	۲-۴-۱. چگونگی تحول در احساس دینی متعارف (دیدگاه هارمز)
۱۹۱	۵-۱. رویکرد مسیحی تحول دین‌داری
۱۹۲	۱-۵-۱. کورنیزوک و همکاران
۱۹۲	۲-۵-۱. استفانز
۱۹۲	مرحله اول: عشق بدون شرط (۲ تا ۳ سالگی) در مقابل عشق مشروط
۱۹۳	مرحله دوم: شکر (پیش از مدرسه: ۳ تا ۵ سال) در مقابل سرزنش خود
۱۹۳	نتیجه‌گیری
۱۹۵	۲. شکل‌گیری دین‌داری و تحول در آن در کودکی دوم؛ رویکرد اسلامی
۱۹۵	۱-۲. توانایی‌ها و محدودیت‌های کودک در شکل‌دهی به شناخت دینی
۱۹۶	۱-۱-۲. گزارش اجمالی دیدگاه‌ها
۱۹۹	۲-۱-۲. دیدگاه برگزیده
۲۰۴	۲-۲. توانایی‌ها و محدودیت‌های ظهور و بروز احساس دینی
۲۰۷	۳-۲. توانایی‌ها و محدودیت‌های در بعد انگیزش دینی
۲۱۰	۴-۲. توانایی‌ها و محدودیت‌ها در شکل‌دهی به التزام دینی
۲۱۲	۵-۲. تبیین شکل‌گیری دین‌داری در تعامل عوامل درونی و بیرونی
۲۱۸	نتیجه‌گیری

فصل هفتم: تحول دین‌داری در کودکی سوم (۷ تا ۱۲ سالگی)

۲۲۱	مقدمه
۲۲۲	۱. شکل‌گیری دین‌داری و تحول در آن در کودکی سوم؛ نظریه‌های روان‌شناختی معاصر
۲۲۲	۱-۱. رویکردهای شناختی

۲۲۳	۱-۱-۱. بنیان‌های نظری.....
۲۲۳	یک. بنیان‌های دین‌شناختی.....
۲۲۵	دو. بنیان‌های روان‌شناختی.....
۲۲۹	۱-۲. ظرفیت‌شناسی کودک برای درک مفاهیم دینی.....
۲۲۹	یک. مراحل درک مفاهیم دینی (دیدگاه گلدمن).....
۲۳۰	دو. مراحل ساخته شدن تفسیری دینی از جهان مبتنی بر گسترش شناخت کودک از خدا.....
۲۳۳	سه. مراحل تحول ایمان.....
۲۳۵	چهار. مراحل تحول فهم کودک از مفاهیم مرتبط با حیات پس از مرگ.....
۲۳۸	۱-۲. رویکردهای عاطفی.....
۲۳۹	یک. دیدگاه قائلین به وجود معنویت ذاتی و رشدیافته در کودکان.....
۲۴۰	دو. دیدگاه هارمز درباره احساس دینی متعارف.....
۲۴۲	۱-۳. رویکرد مسیحی تحول دین‌داری.....
۲۴۲	یک. کورنیژوک و همکاران.....
۲۴۳	دو. استفانز.....
۲۴۳	نتیجه‌گیری.....
۲۴۴	۲. شکل‌گیری دین‌داری و تحول در آن در کودکی سوم: رویکرد اسلامی.....
۲۴۴	۱-۲. توانایی‌ها و محدودیت‌های کودک در شکل‌دهی به شناخت دینی.....
۲۴۵	۱-۲-۱. تحول در شناخت خدا به‌عنوان موجودی روحانی و مجرد.....
۲۴۹	۱-۲-۲. تحول در معنابخشی دینی به زندگی.....
۲۵۷	۱-۲-۳. توانایی‌ها و محدودیت‌های ظهور و بروز احساس دینی.....
۲۶۷	۱-۲-۴. توانایی‌ها و محدودیت‌ها در انگیزش دینی.....
۲۷۰	۱-۲-۵. توانایی‌ها و محدودیت‌های التزام دینی.....
۲۷۴	۱-۲-۶. تبیین شکل‌گیری دین‌داری در تعامل عوامل درونی و بیرونی.....
۲۸۳	نتیجه‌گیری.....

فصل هشتم: تحول دین‌داری در نوجوانی (۱۲ تا ۱۸ سالگی)

۲۸۷	مقدمه.....
۲۸۸	۱. شکل‌گیری دین‌داری و تحول در آن در نوجوانی: نظریه‌های روان‌شناختی معاصر.....
۲۸۸	۱-۱. رویکردهای-شناختی.....
۲۸۹	یک. تغییرات تحولی-شناختی و اعمال موردنیاز برای گذار از دوره کودکی به نوجوانی.....
۲۹۲	دو. ساخته شدن نظریه‌ای الهیاتی مبتنی بر گسترش شناخت کودک از خدا.....
۲۹۳	سه. شکل‌گیری اولین هویت ایمانی.....
۲۹۴	۱-۲. رویکردهای عاطفی.....
۲۹۷	۱-۳. رویکرد مسیحی تحول دین‌داری.....
۲۹۸	یک. کورنیژوک و همکاران.....

۲۹۸.....	دو. استفانز.....
۲۹۹.....	۴-۱. رویکرد ژنتیکی.....
۲۹۹.....	۵-۱. الگوی یکپارچه تحول دین داری.....
۳۰۰.....	نتیجه گیری.....
۳۰۱.....	۲. شکل گیری دین داری و تحول در آن در نوجوانی؛ رویکرد اسلامی.....
۳۰۱.....	۲-۱. توانایی ها و محدودیت های شکل دهی به شناخت دینی.....
۳۰۵.....	۲-۲. تحول در معنا بخشی دینی به زندگی.....
۳۱۲.....	۲-۳. توانایی ها و محدودیت های ظهور و بروز احساس دینی.....
۳۱۷.....	۲-۴. توانایی ها و محدودیت ها در انگیزش دینی.....
۳۱۹.....	۲-۵. توانایی ها و محدودیت های نوجوان در شکل دهی به التزام دینی.....
۳۲۴.....	۲-۶. تبیین شکل گیری دین داری در تعامل عوامل درونی و بیرونی.....
۳۲۹.....	۲-۷. محدودیت های اولین هویت ایمانی.....
۳۳۰.....	نتیجه گیری.....

خاتمه

۳۳۳.....	الف) دستاورد پژوهش در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش.....
۳۳۵.....	ب) نوآوری پژوهش.....
۳۳۶.....	ج) پیشنهادهایی برای تکمیل پژوهش.....
۳۳۹.....	منابع.....

نمایه ها

۳۴۹.....	نمایه آیات.....
۳۵۰.....	نمایه روایات.....
۳۵۳.....	نمایه اصطلاحات.....
۳۵۵.....	نمایه اشخاص.....

دیباچه

زندگی دینی انسان دربرگیرنده تغییراتی در عقاید، احساس و رفتار دینی در چرخه زندگی از تولد تا پیری است؛ انسان همین‌طور که بزرگ‌تر می‌شود، درک او از آموزه‌های دینی سازمان‌یافته‌تر و پیچیده‌تر می‌شود؛ احساسات دینی او، نظیر محبت، امید، ترس، آرامش، امنیت و اعتماد به‌ویژه برای کسانی که به‌طور جدی در جستجوی ایمانی رشدیافته برمی‌آیند، عمق و شدت بیشتری پیدا می‌کند. رفتارهای دینی از نظر کمی، نظیر تعداد حضور در مکان‌های مقدس و از نظر کیفی، نظیر لذت بردن از اعمال عبادی متحول می‌شود و برای برخی از افراد به سبکی از زندگی پارسامنشانه تبدیل می‌شود. در عین حال، ممکن است برخی از جنبه‌های دین‌داری از ثبات نسبی بیشتری نسبت به جنبه‌های دیگر برخوردار باشد.

حدود یک قرن است که بررسی این واقعیت مورد توجه روان‌شناسان تحولی‌نگر نیز قرار گرفته است. آنها به مطالعه فرایند تغییر در ابعاد دین‌داری از تولد تا پیری از منظر روان‌شناختی می‌پردازند و فرایند تغییرات در ابعاد شناختی، احساسی و پیامدی آن را در طول زندگی توصیف و تبیین می‌کنند. نتایج این بررسی‌ها نیز ظهور نظریه‌های متعددی در این عرصه است.

کاربرد نظریه‌های مذکور در غرب این بود که در راستای پیچیده‌تر شدن جوامع، بنیان علمی لازم را برای مداخله مؤثرتر در تربیت دینی در حوزه سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اجرا فراهم می‌کرد. این کارکرد در حوزه آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان بسیار نمایان‌تر بود؛ با کشف ظرفیت‌های کودک برای دین‌داری، تربیت دینی کودک و نوجوان که در گذشته چندان مورد توجه نبود و چنین فکر می‌شد که اساساً تربیت دینی امری مربوط به دوره کودکی نیست یا اگر به آن

توجهی می‌شد بر مبنای تجارب شخصی مربیان انجام می‌شد، به امری کاملاً علمی تبدیل شد و امروزه مربیان و مبلغان دینی، بنیان علمی لازم را برای مداخله مؤثرتر در تربیت دینی از این نظریه‌ها اخذ می‌کنند.

نیاز نهادهای آموزشی، مربیان و مبلغان دینی در کشور ما به یافته‌های نظریه‌های تحول دین‌داری از سویی، و عدم تولید دانش تحول دین‌داری از سوی دیگر، سبب شد تا تأمین بنیان‌های علمی مورد نیاز نهادهای آموزشی از این نظریه‌ها اخذ شود. نظریه‌های مذکور امروزه محتوای کتاب‌های درسی آموزش دین به کودکان را برای دوره‌های تربیت معلم فراهم می‌کنند، مبنای تدوین اهداف دوره‌های تحصیلی قرار می‌گیرند و شیوه ساماندهی به محتوای کتاب‌های درسی را مشخص می‌کنند.

واگذاری تأمین بنیان علمی مورد نیاز مراکز آموزشی به نظریه‌های تحول دین‌داری در بین مربیان و عالمان مسیحی با مناقشاتی مواجه شد که تفصیل آن در کتاب روان‌شناسی تحول دین‌داری در ضمن دو فصل دهم و یازدهم آمده است (ر.ک: نوذری، ۱۳۹۶، ص ۲۳۹-۲۵۹). به‌کارگیری این نظریه‌ها در بین مربیان و عالمان مسلمان به‌طور طبیعی مناقشات بیشتری را برمی‌انگیزد؛ زیرا در این نظریه‌ها تفسیر موضوعات دینی مورد مطالعه، نظیر خدا، دعا، ایمان نیز از منابع مسیحی اخذ می‌شود، اما این امر (تفسیر موضوعات دینی از منابع مسیحی) برای مربیان مسلمان موضوعی چالشی محسوب می‌شود.

به‌طورکلی به‌کارگیری این نظریه‌ها در تربیت دینی و در یک جامعه اسلامی سه ایراد اساسی دارد: ایراد اول این است که نظریه‌های روان‌شناختی که از زاویه دید آنها، تغییرات در دین‌داری تبیین می‌شود، مبتنی بر مبانی فلسفی، مفاهیم و اصول مادی‌گرایانه، لیبرالیستی و سکولاریستی است، نه یک فلسفه و جهان‌بینی الهی، این وضعیت سبب شده که تفسیرهای مادی‌گرایانه به تبیین تغییرات دین‌داری در نظریه‌های تحول دین‌داری راه یابد. کورنیژوک^۱ (۱۹۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نظریه‌های روان‌شناسانه تحول دین‌داری بر مبنای «فرقه ادونیتست روز هفتم»»^۲ به

1. Korniejczuk, V. A.

2. Korniejczuk, V. A. & etc. (1993), *Psychological Theories of Religious Development: A Seventh-Day Adventist Perspective*, prepared for the International Faith and Learning Seminar held at Union Colleg, Lincoln, Nebraska U. S. A. Juan, 1993, pp.93-131, available at: <http://ict.aiias.edu/vol 10/10cc 257-276.pdf>.

بررسی این مسئله پرداخته و موارد متعددی از این تأثیرات راه یافته به نظریه‌ها را در نظریه‌های گلدمن، الکايند، فولر و اسر نشان داده است.

دو نمونه از این تأثیرات را در اینجا بیان می‌کنم و علاقه‌مندان برای آگاهی بیشتر می‌توانند به اصل مقاله مراجعه کنند. نمونه اول در دیدگاه فولر ظاهر می‌شود، وی شاخص دستیابی به مرحله پنجم ایمان را نیل به این آگاهی می‌داند که نمادها، داستان‌ها، آموزه‌ها و مناسک یک سنت مذهبی مشتمل بر تمام حقیقت نیست و تنها بخشی از حقیقت را پوشش می‌دهد. کورنیژوک توضیح می‌دهد که این تفسیر برگرفته از دیدگاه‌هایی است که در عصر روشنگری در حوزه مطالعات معرفت‌شناختی پدید آمده و پیروان سنت‌های مذهبی نمی‌توانند آنها را بپذیرند (کورنیژوک، ۱۹۹۳).

نمونه دوم مربوط به نامناسب بودن مبانی نظریه‌ها نیست، بلکه مربوط به نامناسب بودن اصل یافته‌های نظریه‌هاست. برخی یافته‌ها اساساً خاستگاه فطری دین‌داری را نفی می‌کنند و برخی دین‌داری را مانع تحول انسان می‌دانند. استناد ایشان در این زمینه به دیدگاه پیازه است که بیان می‌کند: «انسان کاملاً محصول یک سیستم بیولوژیک است یا معتقد است که همه حقایق آسمانی و تمام نیروهای ماورائی در نقطه مقابل تحول هوشی و داوری اخلاقی انسان حرکت می‌کند» (همان).

ایراد دوم این است که تبیین تغییرات دین‌داری مبتنی بر اصول روان‌شناختی، منجر به نوعی تقلیل‌گرایی می‌شود. مقصود از تقلیل‌گرایی این است که نگاه به تغییرات دین‌داری از زاویه دید نظریه‌های روان‌شناختی نمی‌تواند دین‌داری را با عمق و گستره آن رصد کند؛ بنابراین، تصویری ناقص از دین‌داری ارائه می‌کند.

ایراد سوم این است که نظریه‌های متکلمان مسیحی منبع تفسیر چپستی دین‌داری و موضوعات دینی مورد مطالعه است و از این طریق باورهای مسیحی به یافته‌های نظریه‌ها نفوذ می‌کند و فهم مربیان و مترجمان را متأثر می‌سازد.

دلیل دیگری که (با چشم‌پوشی از وضعیت موجود) ضرورت انجام پژوهش در تحول دین‌داری را توضیح می‌دهد، منطقی‌درستی است که در پشت روی آوردن محققان به این پژوهش‌ها نهفته است. منطقی‌استفاده مربیان دینی از یافته‌های نظریه‌های تحول دین‌داری است که انسان‌ها موجوداتی در حال تحول هستند و به‌طور مستمر توانایی‌های فکری و احساسی آنها

در حال تغییر است و تحول دین‌داری نیز وابسته به همین تغییرات طبیعی است و به واسطه آنها واقع می‌شود؛ بنابراین، نظریه‌های تحول دین‌داری چارچوبی مفهومی ارائه می‌کند که مربی دینی از زاویه آن، می‌تواند فعالیت خود را برای ایجاد تغییر در باور، احساس و رفتار دینی سامان بخشد.

به تعبیر دیگر، تحول شناختی، اخلاقی، احساسی، اجتماعی و فیزیکی، زیست‌بوم تحول در دین‌داری است و نگاه به دین‌داری از این منظر، مربیان دینی را به این موضوع دعوت می‌کند که کسب و اکتساب دین‌داری را به منزله امری درک کنند که از میان وضعیت عادی و قابل مشاهده، محاسبه و اندازه‌گیری سربرآورده است، و فعالیت تربیتی محافظت از این زیست‌بوم است، این مطلب به‌ویژه برای مربیانی که وجود سیستم هدایت فطری به‌سوی خداوند را در انسان می‌پذیرند به این معناست که کانون فعالیت آنها بایستی بر محافظت از زیست‌بوم آن، یعنی سیستم هدایت فطری، متمرکز شود و آموزش معارف دینی هم ابزاری است که جهت الهی فرایند طبیعی تحول انسان را تضمین می‌کند و منطبق بر تحول در سیستم هدایت فطری ارائه می‌شود.

نیاز مربیان و مراکز آموزشی به دانش تحول دین‌داری، گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه را (که رسالت اصلی آن تولید دانش اسلامی و بومی و تأمین بنیان‌های علمی برای نهادهای آموزشی در جمهوری اسلامی است)، بر آن داشت که زمینه‌ای را برای ایجاد جریان علمی و در نتیجه تأمین بنیان‌های علمی مورد نیاز نهادهای آموزشی آغاز کند. در این راستا، نخستین اقدام گروه، انتشار «کتاب روان‌شناسی تحول دین‌داری» در سال ۱۳۹۶ بود که در آن رویکردهای شناختی-ساختاری، اجتماعی، عاطفی و انگیزشی و مسیحی تحول دین‌داری نقد و بررسی شد. همچنین در دو فصل پایانی، وضعیت پژوهش و نظریه‌پردازی در ایران توصیف، تحلیل، ارزیابی و راهکارهایی برای ارتقای پژوهش در ایران ارائه شد.

کتاب «رویکرد اسلامی به مراحل تحول دین‌داری (تولد تا هجده سالگی)» با هدف ارائه دیدگاهی اسلامی درباره تحول دین‌داری در کودکی و نوجوانی و پر کردن خلاء نظریه‌پردازی در این زمینه تدوین شده است. در این کتاب تلاش شده تا مبتنی بر مبانی برگرفته از منابع اسلامی، تحول دین‌داری در گستره تولد تا پایان نوجوانی به شیوه تجربی بررسی، و از این طریق گامی، هرچند ابتدایی، برای رفع نیازها برداشته شود. در مجموع تحقق اهداف زیر در تدوین کتاب دنبال شده است:

۱. تولید دانش‌های ویژه‌ای که اصول موضوعه ساخت نظریه اسلامی تحول دین‌داری از آنها اخذ شود. این دانش‌ها عبارت‌اند از: الگوی روش‌شناختی ساخت نظریه اسلامی تحول دین‌داری، مبانی انسان‌شناختی و دین‌شناختی؛

۲. زمینه‌سازی برای تبیین دیدگاه برگزیده از طریق طرح مسائل اساسی که در فضای آکادمیک درباره تحول دین‌داری در گستره تولد تا هجده سالگی وجود دارد و بررسی آنها در چارچوب دیدگاه برگزیده؛

۳. ارائه نظریه تجربی مراحل تحول دین‌داری در کودکی و نوجوانی در چارچوب متون دینی و دیدگاه فیلسوفان نوصدرائی. در مبحث «رویکرد و طرح کتاب» در فصل اول، جهت‌گیری‌هایی که در کتاب برای نیل به اهداف پیش‌گفته طراحی شده، توضیح داده شده است.

در پایان بر خود فرض می‌دانم از همه کسانی که مرا در فراهم آوردن این کتاب یاری کردند، سپاس‌گزاری کنم: نخست از آقایان حجت‌الاسلام دکتر مجتبی حیدری، محمدرضا قائمی‌مقدم و سجاد یوسفی که رساله دکترای آنها در راستای این پژوهش انجام شد و به ما در تدوین کتاب کمک کرد، دوم از حجت‌الاسلام آقایان دکتر سیدحمیدرضا حسنی و هادی موسوی و محمد فتحعلی‌خانی که از راهنمایی‌های آنها در تدوین الگوی روش‌شناختی ساخت نظریه تحول دین‌داری بهره بردم، سوم از آقایان حجت‌الاسلام دکتر محمدرضا احمدی و دکتر رحیم ناروئی‌نصرتی که پژوهش را ارزیابی کردند.

محمود نوذری

فروردین ۱۴۰۰

بخش اول

کلیات: مسئله پژوهش، پیشینه، روش شناسی

فصل اول

کلیات

۱. طرح مسئله

نگاهی به پیشینه فرهنگ‌ها و سنت‌های دینی نشان می‌دهد که در همه آنها برنامه‌هایی برای آموزش دین به کودکان و نوجوانان طراحی شده است. این برنامه‌ها در قالب برگزاری مراسم گوناگون، مانند خواندن شعر و داستان و آموزش کتب مقدس به کودکان ارائه می‌شد و اکنون نیز استمرار دارد.

همچنین بررسی پیشینه پژوهش درباره چگونگی آموزش دین به کودکان نشان می‌دهد که برخی متفکران به این موضوع پرداخته‌اند، برای نمونه غزالی باب هفتم کتاب العلم را به موضوع «مراتب ارشاد و ترتیب درجات اعتقاد» اختصاص می‌دهد. وی بر این باور است که اعتقادات در ابتدا باید به کودک عرضه شود تا آنها را حفظ کند و به تدریج در سال‌های بعد آنها را براساس رشد سازمان‌شناختی و توانش‌های عقلانی بفهمد و سپس بدان‌ها اعتقاد پیدا کند و در ادامه به مرحله «یقین» و سپس «تصدیق» گام نهد. غزالی درباره روش عقیده‌آموزی متذکر می‌شود که آموزش باید عاری از برهان باشد و برای تقویت و اثبات عقاید کودک و عوام‌الناس، نباید از علم کلام و صناعت جدل بهره گرفت، بلکه اشتغال به تلاوت قرآن و تفسیر و قرائت حدیث و معانی آن و خلاصه، انجام وظایف دینی موجب رسوخ ایمان می‌شود و با صراحت، روش «تلقین» را برمی‌گزیند (موسوی تیله‌بنی، ۱۳۸۸، ص ۴۹-۵۱).

تحولات فرهنگی، اجتماعی و علمی در دوره معاصر زمینه تأملاتی تازه درباره شیوه آموزش دین به کودکان فراهم کرد که پیش از این مورد توجه اندیشمندان نبود. تأسیس مدارس جدید و گنجاندن دروس دینی در برنامه‌های آموزشی، زمینه پژوهش درباره میزان انطباق آموزش معارف

دینی را با تراز تحول‌شناختی، عاطفی، اخلاقی و اجتماعی کودکان فراهم کرد و به پیدایش طیفی از نظریه‌ها انجامید. در یک سر طیف نظریه‌هایی هستند که تحت تأثیر مدل مرحله‌ای پیاژه، تلقی آنها در مورد ظرفیت و توانایی کودکان این است که آنها نمی‌توانند دارای یک زندگی دینی و معنوی واقعی باشند (ر.ک: نوذری، ۱۳۸۸، ص ۵۴)؛ سر دیگر طیف طرفداران وجود معنویت رشد یافته در کودکان هستند. آنها بر این باورند که معنویت کودکان می‌تواند جدای از مفاهیم منطقی و زبان‌شناختی بزرگسالان وجود داشته باشد. اگرچه کودکان ممکن است قادر نباشند لحظه شگفتی را بیان دارند و یا یک مفهوم دینی را مجسم کنند، اما حضور آنها - یعنی شیوه وجود و هستی آنها و دانش آنها در دنیا - می‌تواند به‌طور بارزی معنوی باشد؛ هارت^۱ در مقاله «تجارب معنوی و توانایی کودکان و نوجوانان»، ظهور معنویت در کودکان را در چهار حیطه، از جمله نوعی درک شهودی و عرفانی، نشان می‌دهد و با ذکر مثال‌هایی زمینه فهم یک معنای عینی از معنویت را در کودکان نشان می‌دهد (هارت، ۲۰۰۶، ص ۱۶۵-۱۷۵).

مزیت به‌کارگیری یافته‌های نظریه‌های معاصر تحول دین‌داری برای مریبان دینی این است که این فرصت را برای آنها فراهم می‌کند که دین‌داری را از خلال فرایندهای شناختی، عاطفی و اجتماعی نگاه کنند و جوانه زدن و سربرآوردن و تبدیل شدن تدریجی آن را به هویت دینی مشاهده کنند و به تعریف جدیدی از تربیت دینی دست یابند. تربیت دینی در نگاه جدید به معنای محافظت و ارتقای زیست‌بوم شناختی، عاطفی، اجتماعی، اخلاقی و فیزیکی رشد تدریجی باورها، احساسات، رفتارها و هویت دینی است (استپ، ۲۰۰۲).

این مزیت موجب شد که بخش زیادی از سامان‌دهی به تربیت دینی در مراکز آموزشی مسیحی و یهودی در غرب، نظیر گزینش اهداف دوره‌های تحصیلی، تعیین استانداردهای محتوایی و عملکردی، روش تدریس و ارزشیابی به آنها واگذار شود. افزون بر آن بخشی از محتوای درسی برنامه‌های آموزشی دوره‌های تربیت معلم را نیز شکل دهد.

در کشور ما نیز این اتفاق رخ داد و نیاز مراکز آموزشی، مریبان و مبلغان دینی به یافته‌های نظریه‌های تحول دین‌داری از سویی و عدم تولید دانش بومی و اسلامی از سوی دیگر، سبب شد

1. Hart, T.

2. Estep, J. R.

تا نظریه‌های معاصر تحول دین‌داری، به منبعی برای تأمین بنیان‌های علمی موردنیاز در کشور تبدیل شود. امروزه نظریه‌های مذکور مبنای تدوین اهداف دوره‌های تحصیلی قرار می‌گیرد، شیوه‌ساماندهی به محتوای کتاب‌های درسی را مشخص می‌کند و افزون بر این محتوای کتاب‌های درسی آموزش دین به کودکان را برای دوره‌های تربیت معلم فراهم می‌کند.

مزایای بهره‌گیری از یافته‌های نظریه‌های معاصر تحول دین‌داری در تدوین برنامه‌های تربیت دینی با کاستی‌هایی همراه شد که سبب شد برخی متفکران و مربیان مسیحی واگذاری تأمین بنیان‌های علمی تربیت دینی به دانش روان‌شناسی تحول دین‌داری را به چالش بکشند. دو واکنش متفاوت در بین متفکران، مبلغان و مربیان مسیحی قابل مشاهده است: واکنش آغازین آنها نفی اعتبار و مفیدبودن پژوهش و نظریه‌پردازی درباره‌آموزه‌های دینی از دریچه‌نظریه‌های تحولی به منظور چگونگی فهم تحول دینی و یا به‌کارگیری آنها در عمل تربیت دینی است؛ واکنش دوم آنها پذیرش مشروط بود. براساس واکنش دوم، در چند دهه اخیر، نظریه‌پردازی در این حوزه به دغدغه‌ای مهم برای عالمان و مربیان مسیحی تبدیل شده و به شکل‌گیری مدل‌ها و نظریه‌های متعدد و متنوعی منجر شده است. تأثیر این نظریه‌ها بر درک شکل‌گیری تحول معنوی کاملاً محسوس است تا جایی که مجموعه اصطلاحات تحول‌گرایی در متون علمی حوزه رشد دینی و معنوی در جامعه علمی مسیحی کاربرد فراوانی یافته است (استپ، ۲۰۰۲).

ساماندهی به تربیت دینی با بهره‌گیری از نظریه‌های مذکور، به‌طور طبیعی، مناقشات بیشتری را در بین مربیان مسلمان برمی‌انگیزد؛ زیرا مربیان مسلمان دغدغه نفوذ پیش‌فرض‌های کلامی مسیحی را به درک از تحول دین‌داری نیز دارند.

نوذری (۱۳۹۰) در مقاله «آموزش دین در کودکی» و نیز (۱۳۸۸) در مقاله «توصیف و ارزیابی رویکرد شناختی رشد دینی» نشان داده است که پیشنهاد تأخیر آموزش دین تا گستره ۱۱ و ۱۳ سالگی (که مبتنی بر رویکرد شناختی تحول دین‌داری ارائه می‌شود) با پنج ایراد اساسی مواجه است:

۱. چارچوب نظری‌ای که تحول دین‌داری در آن چارچوب بررسی شده و نیز ابزار به‌کارگرفته شده برای سنجش دین‌داری نامناسب است؛ ۲. از پیچیدگی و منحصربه‌فرد بودن تحول دین‌داری غفلت شده است؛ ۳. تفسیری نارسا از مفاهیم دینی ارائه شده است؛ ۴. با دیدگاه مستفاد از روایات ناهماهنگ است؛ ۵. و اینکه تأخیر آموزش دین هم امکان‌پذیر نیست و هم آثار نامطلوب تربیتی در پی دارد.

ایرادات مذکور، ما را به جستجوی راهی برای ساخت نظریه‌ای مبتنی بر دانش موجود در سنت اسلامی واداشت، بدین منظور سه مسئله که به نظر می‌رسید می‌تواند راهکار تولید نظریه را به ما نشان دهد، بررسی شد. مسئله اول بررسی توانایی و محدودیت‌های دانش موجود در سنت اسلامی برای تولید نظریه تجربی تحول دین‌داری است؛ نظریه‌ای که در چارچوب آن بتوان: «تغییرات در دین‌داری را از تولد تا پیری در عموم انسان‌ها و نه صرف عارفان و سالکان طریقت تبیین کرد». مسئله دوم روش‌شناسی بهره‌گیری از ظرفیت موجود، برای تولید نظریه تجربی تحول دین‌داری است. مسئله سوم که پاسخ به آنها بر دو پرسش قبلی هم تقدم دارد این است که مقصود از نظریه اسلامی چیست و عناصر اصلی هویتی آن کدام است.^۱

نتایج بررسی‌ها^۲ نشان داد که ظرفیت ویژه‌ای^۳ در دیدگاه فیلسوفان نوصدرائی است که با بهره‌گیری از آنها و انجام مجموعه‌ای از پژوهش‌های مترتب بر هم، می‌توان در مرحله اول

۱. مقصود از نظریه اسلامی در مبحث مفاهیم کلیدی در همین فصل آمده است.

۲. نتایج بررسی‌ها در همین فصل و در مبحث «پیشینه نظریه‌پردازی تحول دین‌داری در سنت اسلامی» آمده است.

۳. جریان فلسفه نوصدرایی را می‌توان مدیون تلاش‌های فلسفی علامه طباطبایی و شاگردان برجسته ایشان دانست. استاد مطهری سرآغاز این جنبش را چنین توصیف می‌کند: (علامه) در این فکر هستند که به تألیف یک دوره فلسفه پردازند که هم مشتمل بر تحقیقات گرانمایه هزار ساله فلسفه اسلامی باشد و هم آرا و نظریات فلسفی جدید مورد توجه قرار گیرد، و این فاصله زیاد که بین نظریات فلسفی قدیم و جدید ابتدائاً به نظر می‌رسد و این دو را به صورت دو فن مختلف و غیرمرتبط به هم جلوه‌گر می‌سازد مرتفع شود و بالأخره به صورتی درآید که با احتیاجات فکری عصری بهتر تطبیق شود، و مخصوصاً ارزش فلسفه الهی که جلودار آن دانشمندان اسلامی هستند و فلسفه مادی در تبلیغات خود دوره آن را خاتمه یافته معرفی می‌کند به‌خوبی روشن شود.

نشریات روزافزون فلسفی اخیر و توجه جوانان روشن‌فکر ما به آثار فلسفی دانشمندان اروپا که هر روز به صورت ترجمه یا مقاله و رساله در عالم مطبوعات ظاهر می‌شود و این خود نماینده روح کنجکاو و حقیقت‌جوی این مردم است که از هزار سال پیش سابقه دارد، و از طرف دیگر انتشارات مجهز به تبلیغات سیاسی و حزبی فلسفه مادی جدید (ماتریالیسم دیالکتیک)، بیش از پیش حضرت معظم‌له را مصمم نمود که در راه مقصود خود گام بردارند، لهذا از چند سال پیش ابتدائاً به تشکیل یک انجمن بحث و انتقاد فلسفی مرکب از عده‌ای از فضلا مبادرت کردند... این روشی که حضرت معظم‌له آغاز کرده‌اند یک اقدام اساسی است و فلسفه را در ایران وارد مرحله جدیدی می‌کند (اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۱، مقدمه، قم، بی‌تا).

دانش‌های ویژه‌ای^۱ را تولید کرد که اصول موضوعه ساخت نظریه اسلامی تحول دین‌داری از آنها اخذ می‌شود؛ و در مرحله دوم و مبتنی بر دانش‌های تولیدشده، به تولید مدل مفهومی، فرضیه‌پردازی و ساخت نظریه‌پردازی تجربی اقدام کرد.

پاسخ پرسش دوم (روش‌شناسی بهره‌گیری از ظرفیت موجود، برای تولید نظریه تجربی تحول دین‌داری) به حوزه روش‌شناسی تولید علم دینی یا نظریه اسلامی مربوط می‌شود. نتایج بررسی‌ها در این باره به ساخت الگوی روش‌شناختی «کل‌نگر و چندرشته‌ای حکمت‌بنیاد» انجامید که در فصل دوم کتاب آمده است.

الگوی روش‌شناختی مذکور، فرایندی مشتمل بر پنج مرحله مرتبط به هم برای ساخت نظریه تجربی تحول دین‌داری پیشنهاد می‌کند و هر مرحله از این ویژگی برخوردار است که پژوهشگر را یک گام از سطح تبیین‌های فلسفی و انتزاعی به سطح تبیین‌های عینی‌تر از چگونگی تغییر در دین‌داری نزدیک‌تر می‌کند. در این فرایند ابتدا دانش‌هایی تولید می‌شود که اصول موضوعه برای ساخت نظریه تجربی از آنها اخذ می‌شود و مشتمل بر موارد زیر است:

۱. مطالعه و تدوین روش و روش‌شناسی ساخت نظریه تحول دین‌داری؛

۲. مطالعه و تدوین الگوی تحول انسان؛

۳. تدوین مبانی دین‌شناختی.

۱. پژوهشگران تحول دین‌داری از حوزه‌های متعدد دانش بهره می‌گیرند تا پژوهش خود را اجرا کنند. در این بین سه حوزه دانشی است که نقش بنیادی‌تری دارند و با توجه به تنوع نظریه‌ها در هر حوزه، محقق در آغاز پژوهش بایستی موضع‌گیری خود را درباره نظریه‌ای که مبنای پژوهش قرار گرفته، مشخص کند. این سه حوزه دانشی عبارت‌اند از: روان‌شناسی تحول انسان، روش‌شناسی پژوهش و علم کلام. روان‌شناسی تحولی بیان‌کننده اصول علم تغییر رفتار و فرایندهای روانی در انسان است و مبتنی بر آنها محققان تحول دین‌داری فرضیه‌های خود را می‌سازند و پس از گردآوری داده‌ها، از همین اصول علم جهت تبیین داده‌ها بهره می‌گیرند. دانش کلام یا حوزه‌های دین‌شناختی دیگر، نظیر روان‌شناسی یا جامعه‌شناسی دین، تفسیری را در ماهیت دین‌داری، ابعاد آن یا موضوع مورد مطالعه‌ای نظیر ایمان یا دعا در اختیار پژوهشگران می‌گذارند و از این طریق محقق از هويت موضوع مورد مطالعه خود آگاه می‌شود. دانش روش‌شناسی پژوهش، مسیر کسب دانش معتبر را معلوم می‌کند و از این طریق به محقق در فرایند اجرای پژوهش از تعیین موضوع تحقیق، تبیین مسئله، تعریف مفاهیم اساسی، فرضیه‌پردازی، روش گردآوری داده‌ها و تحلیل داده‌ها یاری می‌رساند.

اگر در نظر بگیریم که هر نظریه علمی بر اندیشه‌ای فلسفی درباره انسان و جهان و نیز معرفتی پارادایمی استوار است که چگونگی تصویربرداری معتبر از واقعیت را نشان می‌دهند، اصول موضوعه ساخت نظریه تحول دین‌داری از چهار رشته علمی اخذ می‌شود.

در ادامه مدل مفهومی ساخت نظریه و تدوین نظریه انتزاعی (پیش‌تجربی) و تجربی تحول دین‌داری ارائه می‌شود.

بنابراین پرسش اصلی در این پژوهش این است که:

مراحل تحول دین‌داری مبتنی بر تغییر در تعامل نیروهای فطری، عوامل اجتماعی و توانایی عقل‌ورزی در گستره تولد تا هجده سالگی چگونه است؟

پاسخ پرسش فوق نیز طی پنج مرحله (۱. بررسی روش‌شناسی ساخت نظریه؛ ۲. الگوی تحول انسان؛ ۳. مبانی دین‌شناختی؛ ۴. نظریه انتزاعی (پیش‌تجربی) و ۵. تجربی تحول دین‌داری) معلوم می‌شود.

نظریه‌پردازی تجربی در این کتاب بایستی به‌منزله آغاز راهی در نظر گرفته شود که با آزمون سایر فرضیه‌هایی که امکان بررسی تجربی آنها در اینجا فراهم نشد و ساخت ابزارهای دقیق‌تر برای اندازه‌گیری زوایای پنهان دین‌داری، به بلوغ و اتقان بیشتری می‌رسد و آنچه در اینجا ارائه شده، تنها درآمدی بر انجام کار علمی بزرگ‌تری است که در ادامه انجام می‌شود. در هر مبحث تأکید بر این است که تمایزهای اساسی بین دیدگاه برگزیده را با نظریه‌های معاصر برجسته کنیم؛ بنابراین، در هر مبحث دیدگاه غربی به اجمال توضیح داده شده، آنگاه ناظر به آنها دیدگاه برگزیده تبیین می‌شود.

۲. موضوع، تعریف و اهداف روان‌شناسی تحول دین‌داری

موضوع هر رشته علمی واقعی است که بررسی‌ها در علم پیرامون آن انجام می‌شود و یافته‌های علمی ویژگی، صفت یا خاصیتی از آن را گزارش می‌کنند. واقعیت مذکور سبب قرابت گزاره‌ها به یکدیگر و پدید آمدن رشته علمی و تمایز آن رشته علمی از سایر رشته‌ها می‌شود.

متخصصان تحول دین‌داری به مطالعه دو نوع تغییر نظام‌مند در دین‌داری و ابعاد مختلف آن می‌پردازند: ۱. فرایند تغییرات نظام‌مند کمی افزایشی یا کاهش‌ی در دین‌داری در طول زندگی؛ ۲. فرایند تغییرات نظام‌مند کیفی افزایشی یا کاهش‌ی. افزون بر این، روان‌شناسان تحول دینی به مطالعه جنبه‌هایی از دین‌داری علاقه دارند که به‌طور نسبی از ثبات برخوردار است؛ بنابراین، فرایند تغییرات نظام‌مند کمی و کیفی و جنبه‌های از دین‌داری که به‌طور نسبی از ثبات برخوردار است، موضوعی است که در پژوهش‌های تحول دین‌داری درباره آن بحث می‌شود.

روان‌شناسی تحول دین‌داری به منزله یک حوزه مطالعاتی را می‌توان چنین تعریف کرد: روان‌شناسی تحول دین‌داری حوزه‌ای از مطالعات تجربی و روان‌شناختی درباره دین‌داری است که در آن فرایند تغییرات نظام‌مند در دین‌داری یا جنبه‌های باثبات دین‌داری در گستره عمر، از منظر روان‌شناختی بررسی و قواعد حاکم بر آن را بیان می‌شود.

عبارت «از منظر روان‌شناختی» تفاوت ماهیت مطالعات در حوزه روان‌شناختی تحول دین‌داری را با دیگر حوزه‌های مطالعات دینی نشان می‌دهد. نخستین ویژگی یک مطالعه از منظر روان‌شناختی این است که به پدیده دین‌داری از دریچه نظریه‌های روان‌شناختی نگاه می‌شود و از مفاهیم، اصول و روش‌های روان‌شناختی برای تبیین تغییرات در آن استفاده می‌شود؛ دوم اینکه آنچه در این بررسی‌ها مطالعه می‌شود، نیروها و علل طبیعی است که به عقیده و رفتار دینی شکل می‌دهند و یا آن را دچار دگرگونی می‌کنند و نه علل ماورائی، زیرا مطالعات روان‌شناختی با بررسی علل ماورائی سروکار ندارد و نمی‌تواند آنها را مطالعه کند؛ سوم اینکه از روش تجربی استفاده می‌شود. چهارم اینکه این مطالعات با درستی و نادرستی عقاید و رفتار سروکار ندارد، چون مطالعات روان‌شناختی تنها با شکل‌گیری و دگرگونی در دین‌داری سروکار دارد و نه درستی یا نادرستی آنها.

همچنین از توضیحات پیش‌گفته، تفاوت بین دانش‌های دینی، مانند علم کلام و دانش روان‌شناسی تحول دینی، روشن می‌شود. دانش‌های دینی و روان‌شناسی تحول دینی هر دو عقاید و رفتار دینی را مطالعه می‌کنند، اما دانش‌های دینی (از جمله کلام و فقه) با درستی یا نادرستی عقاید یا وجوب و حرمت اعمال و روان‌شناسی تحول دینی با چگونگی شکل‌گیری دین‌داری و تغییر آن در طول زندگی سروکار دارند.

اهداف «پژوهش‌های روان‌شناختی تحول دین‌داری» مشابه «پژوهش‌های روان‌شناختی تحول انسان» است و دستیابی به چهار هدف را پیگیری می‌کند: (۱) توصیف تغییرات دین‌داری در طول عمر؛ (۲) تبیین تغییرات؛ (۳) پیش‌بینی تغییرات با بهره‌گیری از الگوهای تغییر در دین‌داری در چرخه زندگی؛ (۴) اصلاح روند تغییرات با بهره‌گیری از شناخت‌هایی که توصیف و تبیین تحول به دست می‌دهد.

۳. تحلیل مفهوم تحول و تحول دین‌داری

انسان با مشاهده واقعیت‌های درونی و آنچه در محیط اطراف است، متوجه دو دسته واقعیت‌ها می‌شود؛ واقعیت‌هایی که در حال تغییرند، مثل اینکه برگ درختان از سبزی به زردی می‌گراید یا کودک دائماً در حال بزرگ شدن است، شناخت انسان به تدریج انتزاعی‌تر و پیچیده‌تر می‌شود، شیوه تعامل انسان با محیط گسترده‌تر می‌شود و واقعیت‌هایی که از ثبات نسبی برخوردارند، مثل اینکه وضعیت جسمانی از دهه دوم زندگی به بعد تغییر چندانی نمی‌کند یا برخی ویژگی‌های خلقی از کودکی تا بزرگسالی ثابت می‌ماند.

بررسی ثبات و تغییر در واقعیت‌های جهان، توجه دانشمندان رشته‌های مختلف را به خود جلب کرده است. فیلسوفان پیشقراول این بررسی‌ها هستند، آنها درصدد پاسخ این سؤال برآمدند که آیا این حقیقت دارد که اشیاء در حال تغییرند و در عین حال همان شیء است و اگر حقیقت دارد، چگونه روی می‌دهد؟

در روان‌شناسی تحولی آنچه توجه دانشمندان این رشته را برانگیخته است، بررسی واقعیت مشهود ثبات و تغییر کمی و کیفی در ویژگی‌های جسمانی و روانی، شناختی هیجانی، اجتماعی و جسمانی، دینی و معنوی انسان در طول عمر است که با واژه تحول^۱ به آن اشاره می‌کنند.

روان‌شناسان با نظر به هدف پژوهش‌های روان‌شناختی - که شناخت قوانین تغییر در فرایندهای روانی در طول عمر است - به مطالعه تغییراتی می‌پردازند که اولاً، «جهت‌گیری ویژه‌ای دارند؛ جهت تحول معمولاً از ساده به پیچیده، از سازمان‌یافتگی و هماهنگی کمتر به سازمان‌یافتگی و هماهنگی بیشتر و از یکپارچگی کمتر به یکپارچگی بیشتر است؛ ثانیاً بتوان آن را در افراد مختلف مشاهده کرد». افزون بر این، روان‌شناسان علاقه‌مندند بدانند به‌طور نسبی احتمال ثبات و پایداری کدام فرایند بیشتر است؛ بنابراین، به مطالعه ثبات یا پایداری در ویژگی‌های روانی نیز می‌پردازند؛ از این‌رو، می‌توان تحول در اصطلاح روان‌شناسی را این‌گونه تعریف کرد: تحول عبارت است از تغییرات و استمرارهای روانی و رفتاری نظام‌مند که در طول زندگی از لقاح تا مرگ رخ می‌دهد (گنجی و بابازاده، ۱۳۹۳، ص ۱).

مفهوم‌شناسی تحول و تحول دین‌داری در سنت فلسفی نوصدرائیان و تمایز آن با دیگر

1. development